

Szemle

Széchenyi Ágnes¹

NAGYSZABÁSÚ PORTRÉ EGY ELLENZÉKI MARXISTA GONDOLKODÓRÓL
– Tverdota György és Veres András, szerk.,
József Attila összes tanulmánya és cikke 1930–1937, I–II. kritikai kiadás
(Budapest: L'Harmattan–József Attila Társaság, 2018) –

A *József Attila összes tanulmánya és cikke 1930–1937* című, igen terjedelmes, 1466 oldalas, két kötetes kritikai kiadás a 20. századdal foglalkozó irodalomtudományunk egyik legkomolyabb teljesítménye. A szerkesztés Tverdota György és Veres András munkája. A munkában senior kutatók – Agárdi Péter, Bókay Antal, N. Horváth Béla – működtek közre. Az eredményességhez külsősként járult hozzá Buda Attila (bibliográfus), Szigeti Csaba (verstani kérdések szakértője), Sipos Balázs történész és Schulz Katalin (német nyelvű források feldolgozója). A munka során felmerült nehéz, saját körben csak fogyatékosan megoldható problémáknak a szélesebb tudományos közvélemény bevonásával történő feldolgozása érdekében egy-egy József Attila-szövegről külön konferenciát is rendezett a kutatócsoport. Fontosnak ítélték fiatal munkatársak, egyetemi hallgatók és doktoranduszok bevonását is (Török Sándor Mátyás, H. Nagy Boglárka, Nothnagel Zoltán, Csókás Máté), hogy tudatosan nevelhessék ki a következő szakértő nemzedéket. A kötetek azt mutatják, hogy a szövegek összetartozásának felismerésében és az eddigi rendjük átértékelésében Sárközi Évának volt jelentős szerepe, aki a Petőfi Irodalmi Múzeum készséges együttműködésével fizikai valójukban érintkezett a kéziratokkal, s élt a papírminőség, a vízjelek, az íróeszköz-használat vizsgálatának lehetőségével, valamint a szerzőség kérdését vizsgálva statisztikát vezetett az elütésekről és számon tartotta a használt írógépek betűmintáit is. A korszerű textológiai tudás felső fokán áll ez az editio maior elvét követő kritikai kiadás.

A két kötet borító- és címlapjának grafikai megoldása – fekete és piros betűk – színeiben távoli utalásként értelmezhető a *Nagyon fáj* című József Attila kötetére (ezt maga a költő tervezte), ám annak dinamizmusa nélkül. A két kötet olvasmányok nehéz, alapos elmélyülést, továbbolvasásokat kíván és kínál. (A József Attila-szakirodalom méretével – megkockáztatom – csak Adyé vetekszik, ráadásul erősen polemikus is, ezért itt a recenzens jól megokolható óvatossággal mer állást foglalni némely kérdésben.) Az eredményt analizáló tanulmányíró előtt két másik, József

---

¹ A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet Modern Magyar Irodalmi Osztályának tudományos főmunkatársa.

Attila értekező prózáját tartalmazó kritikai kiadás is fekszik, mert a munka nem előzmények nélküli, noha minden korábbi kiadást, közreadást felülmúl. Gazdagabb a szövegek tekintetében, újabb anyagokat és új szövegösszefüggéseket revelál, s kiegészült a recepciótörténettel, a recepciótörténeti szemelvényekkel. Két átfogó bevezető tanulmány áll a kötet élén, az elsőben Tverdota György tekinti át József Attila gondolkodástörténetét (22–45.), majd Veres András ad terjedelmes és alapos recepciótörténeti összefoglalót, a kiemelkedőnek mondható szakirodalmi munkák teljes tükrében (46–95.). Ez utóbbi az értekező próza tekintetében kiváltképp fontos, hiszen József Attilának meglehetősen sok egyedi fogalomképzését értelmező szerzők pozícióit, értelmezési tartományait kell lehetséges összhangba hozni vagy éppen vitákat kielezni. Unikális jellemzője a két új kötetnek, hogy számtalan vitapozícióban született írást, különvéleményt emel be a recepciótörténetbe. Nem ismerek olyan munkát, amely ekkora igyekezettel és sikerrel vitte volna véghez ezt a szembeesítő gesztust. Az egyes szövegek filológiai jegyzeteit, összehasonlító szövegkritikáját, keletkezéstörténetét, tárgyi és szövegmagyarázatait a tartalomjegyzékben feltüntetett közreműködők készítették el.

Radikális az új kötet szövegbővülése (az anyagnak körülbelül negyven százaléka új) és radikális az alapos jegyzetelés következtében előálló képmódosulás is.

Mindenekelőtt tisztázni kell az új munkának a régiekhez való viszonyát. A kiindulópont a Szabolcsi Miklós közreadta ún. „harmadik” kötet, a cikkeket, tanulmányokat és vázlatokat közreadó 1958-as „akadémiai” kiadás. A dátumnál erősítsük meg, hogy Szabolcsi munkája, amit az új kiadásban a szerkesztői előszó és Veres András két ízben legendásnak (8, 50.) mond, és valóban az is, egyfelől éppen hatvan éves, ami igen hosszú távú érvényt jelent a szakmában, és sok olyan szöveget tett közzé akkor, amikor az 1956-os forradalom utáni megtorlások és írói zavarodottság még tartottak, s ami akárcsak néhány hónappal korábban elképzelhetetlen lett volna. Ráadásul a kolofon tartalmazza, hogy a kézirat 1957. szeptember 9-én érkezett a nyomdába, azaz az értelmező, kontextualizáló munka döntően – gondoljunk a technikai feltételekre – a Rákosi-korszakban folyt. A Szabolcsi-kötet 5000 példányban jelent meg, ami egy kifejezetten szakmunka esetében igen magas szám, de ha hozzávesszük, hogy korábban tabusított szövegeket is közölt, mint például az Új Szellemi Front vitájának közel teljes sajtóanyagát, akkor nyilvánvalóan többlet-szándékkal készült, a rejtett szellemi nyitásra mutatott példát. A könyv politikai jelentősége vetekedett a szakmaival. A dogmatikus, torz József Attila-kép lebontásában úttörő szerepe lett, a művészetbölcseleti írások ugyanis a korban elvárt és üdvöztetőnek tartott tükrözéselmélettel szemben kínáltak alternatívát. (Noha, durva, mára korrigált szakmai melléfogások is voltak benne.) És „rögtön” továbbvezetett új eredményekre, igaz, hogy nagyléptékű munkákhoz – Szabolcsi Miklós következetes, de talán túlzóan hosszú nyúlt monográfiatorzójától eltekintve – elsősorban külföldön: az újvidéki Bori Imre tanulmányaihoz és az ezekből összeállt, ám csak 2005-ben posztumusz megjelent József Attila-monográfiájához és az emigráns Mészáros István 1964-es, olasz nyelvű *József Attila és a modern*

művészet című kötetéhez (magyarul a Lukács Archívum kiadásában jelent meg 2004-ben). Mindkét említett szerző munkáját megkönnyítette az itthonitól eltérő szabadság-klíma, a gondolkodási gépek hiánya.

De a nyolcvanas években Tverdota György felfigyelt a Szabolcsi-kötet anyagainak belső inkoherenciájára, bizonyossá vált, hogy némelyik kézirat datálása pontatlan, s hogy össze nem tartozó kéziratokat egy szövegtörzsként kezel. Csak egy példát adunk most ennek illusztrálására, egy igen szemléleteset. A Szabolcsi-tétel úgy hangzott, hogy az *Esztétikai töredékek* címet kapó „értekezés” 1929 és 1936 között keletkezett, és sok szempontból variációs szövegváltozatokat jelent. 1985-ben Tverdota György tematizálta az *Új Írásban*, hogy ez az állítás zavaró, ugyanis nem kész tanulmányról van szó, hanem egymást részben átfedő, variáló, kiegészítő fogalmazványok együtteséről. Szövegszerű bizonyítását adta annak is, hogy egyes részei különböző évszámú szövegek hasonló gondolatmenetét tartalmazza, mint például az *Ady-vízió* 1929-es szövege, a Babits-pamflet és a *Magyar Szemle* elleni vitairat, valamint az *Irodalom és szocializmus*. Tverdota írása volt az egyik első óvás, figyelmeztetés, amely bejelentette a *József Attila összes művei III.* kötete rendjének valamikori revízióját. Az újragondolás szükségességét a véletlen vitte tovább: Horváth Iván egy borítéknyi új József Attila írással lepte meg Tverdótát, melyek – csak hogy a textológiai kalandregény izgalmát is jelezzük – a Soproni Erdészeti Egyetem hivatalos borítékjában leledtek. (A kéziratot Horváth Iván egyik barátjától kapta 1985-ben, aki közeli rokonságban állt Sándor Pállal.)

1992-ben jelent meg a „*Miért fáj ma is*” című kötet (Tverdota György és Horváth Iván szerkesztésében), amely közreadta József Attila pszichoanalitikus orientációjú feljegyzésit, jegyzeteket és szaktanulmányokkal kísérve. Ez a munka tehát nem az értekező prózát, hanem a vallomásos szövegeket tartalmazza, így ezek nem kerültek át a két utóbbi kritikai kiadásba, de értelmezésbeli segítséget kínáltak számukra. Az 1992-es kötetben publikált anyagokat a Petőfi Irodalmi Múzeum őrizte, de cenzurális okok és személyiségi jogi megfontolások nem engedték közreadni őket, s mivel fennállt a kockázata annak, hogy a még élő személyek érintettsége miatt ismét zárt anyaggá minősülhetnek, a szerkesztők siettek kiadásukkal. Ekkor már készült volna a kritikai kiadás első része, az 1923 és 1930 között született tanulmányok és cikkek sajtó alá rendezése, de a potenciális veszély előbbre sorolta a *Miért fáj ma is* közreadását.

Az ímént jelzett kritikai kiadás – a szövegeket, illetve a magyarázatokat tartalmazó két „vékony” könyv – 1995-ben jelent meg, az Osiris Kiadó gondozásában. A szövegkiadást Horváth Iván és tanítványi köre jegyzi, a másik kötetben közölt tartalmi magyarázatokat Tverdota György. A költő életútjának és alkotói pályájának feltárásában időközben már nagy haladás történt. Itt csak a legnagyobb vállalkozásokat említjük. Szabolcsi Miklós életrajzi és pályakép-elemző tetralógiájából addig három kötet látott napvilágot, hatalmas mennyiségű új filológiai adattal. 1975-ban megjelent Vágó Márta József Attiláról írott könyve, 1976-ban a költő válogatott levelezése, s végül a háromkötetes *Kortársak József Attiláról* című gyűjtemény 1987-ben. (A nem kevésbé jelentős egyedi tételek, értelmező és korszakoló tanulmányok a jelen

kritikai kiadásban petit fokozattal több mint hatvan oldalnyi bibliográfiát adnak ki, de ezt még tovább bővíti az egyes recepciós fejezetek élén álló ajánló lista.)

Az 1995-ös, tehát kisebb időkerettel dolgozó kritikai kiadásnak nem volt számottevő közvetlen visszhangja. Az egyik ok a marxizmus ideológiájától való, akkor igen erős, általános, tudatos szabadulni akarásból eredeztethető, részben József Attila értekező prózájának „zárttságából”, azaz abból a sok ismeretlen szöveg keltette látszattól, hogy az értekező-gondolkodó életmű „csak” a költőhöz vezet vissza. És talán azért is, mert ekkor érte el a magyar irodalomtudományt az irodalomelmélet idehaza megkésett recepciója, a szakma nem kis része Barthes, Foucault, Gadamer, Derrida és mások szövegeinek értelmezésével és nyelvének átvételével volt elfoglalva. A Horváth–Tverdota-féle vállalkozás talán a karcsúságával és az 1930-as határnál való megállással sem keltette a befejezettség érzetét. (Az első rész 51 szöveget tett közzé; minimalizmusát jelzi az is, hogy nem tartalmaz névmutatót és segédleteket.)

A *József Attila összes tanulmánya és cikke 1930–1937* címet viselő, itt számba vett kiadás 64 írást (a fogalmazványokat azonos sorszám alatt közlik, így ennél is jóval több textust) ad közre. Szemben az 1958-as szövegkiadás 67 szövegével, immáron 115 szöveg (és még több változat) áll rendelkezésünkre. Pontosabb, részletesebb nyilvános tudásunk van néhány kézirat megsemmisüléséről is. A József Attila-kutatók körében ismert, hogy a hagyatékot – két láda könyvet és fél mázsa papírt – először Németh Andor kapta meg a költő nővéreitől, és a prózai fogalmazványokból is belevett néhányat a Cserépfalvinál 1938-ban megjelenő, csaknem az összes verset tartalmazó, általa szerkesztett kötetbe. Németh Andor az elsőik között figyelt fel az értekező szövegekre, s azokat kommentárral látta el. Nem kerülték el figyelmét a József Attila-szövegek belső ellentmondásai. Azt írta róluk, „skolasztikus logikai apparátussal, a kifejezéssel sokszor erősen küzdve próbálja tisztázni művészi tevékenykedés helyét és feladatát az emberi tevékenykedések között, s amikben a marxista és freudista tanok összehangolásával kísérletezik”. (Idézi Tverdota György, 24.) Németh Andor kételkedett abban, hogy a kétféle „tan” közös nevezőre hozható. Tulajdonképpen ennek végig-gondolása a most elkészült kritikai kiadás egyik tétje.

Németh Andor emigrációba kényszerült, a hagyatékat Sándor Pálhoz került, aki 1940–41-ben elő is állt a József Attila kép hamis, ideologikus kontúrozásával, noha indokolni és mentegetni akarta, hogy a költő miért távolodott el a mozgalomtól.

Sándor Pál számlájára írandó néhány kézirat eltulajdonítása és kettő megsemmisítése. József Attilának a moszkvai emigráció által készített *A magyar proletárirodalom platformtervezete* című szövegére írt válaszát – annak végleges tisztázatát (!) – ő semmisítette meg. A kéziratok eltűnésének körülményeiről és idejéről Sándor Pál különféleképpen nyilatkozott. Minderről nem tudott a költő özvegyeként viselkedő, magát mindvégig kommunistának valló Szántó Judit sem. S noha ő sem bánt szakszerűen a kéziratokkal, nem semmisítette meg a számára különösen problematikus, kényes szöveget, az 1933-as *A nemzeti szocializmus* című fogalmazványt, amellyel alapvetően nem értett egyet. A költő élettársa életében mindvégig erős nyomást gyakorolt az utókor szereplőire, ragaszkodott ahhoz a „szociális diagnózis”-hoz, hogy

„Attila félig éhen [volt] halva”. Rapaport Samuval szemben is gyanakvó volt, aki a költő pszichoszomatikus tüneteinek gyógyítására vállalkozott mint analitikus, azaz egészen más oldalról nyúlt a költő problémáihoz.

József Attila értekező életművét a recepció tükrében bemutató nagy tanulmányában Veres András megírja, hogy a *Plattformtervezet* egyik töredékéről 1958-ban az azt közreadó Szabolcsi Miklós még úgy tudta: a kézirat Révai József személyes tulajdona, noha valójában egy tudatos, a kéziratot a forgalomból kivonó cenzurális gesztus eredményeképpen Szántó Judittól Horváth Mártonhoz került. A két töredékes verzió közgyűjteményben csak 2006-ban talált biztonságot, s kap most együtt közreadva (viszonylag) teljes terjedelmet. A tervezet lehetséges motivációinak történetét a „keletkezéstörténeti” rész okolja meg, a „recepciótörténet” a 30-as évek közepén zajló titkolt vita meglehetősen egyoldalú tárgyalását mutatja be. Az íráshoz még egy további József Attila-szöveg lenne csatlakoztatható, a *Miért nem én?* kezdetű írás, amely feltehetően lappang. A fordulatok itt sem mindennapiak. József Attilát sértette, hogy az 1934-es moszkvai írókongresszusra nem őt, hanem Illyést Gyulát és Nagy Lajost hívták meg. Bántódásában – hiszen szövegszerűen bizonyítható, hogy a marxizmus kérdésével mennyit foglalkozott – két írotársát fasisztának nevezte. A találmány nem egészen a sajátja, visszafordította a moszkvai *Plattformtervezet* 1931-es, őt, József Attilát fasisztának nevező megbélyegzését. (A korabeli munkásmozgalmi zsargonban gyakorlatlan olvasó számára a „fasiszta” szó akkor többértelmű használatáról is tájékoztat a kritikai kiadás adott fejezete. Kun Béla számára pedig a szociáldemokrata magától értetődően volt szociálfasiszta.) József Attilát első szinten a fiatalok kohójának számító Bartha Miklós Társaságban való részvétele és az *Előörs* című lapban való 1929-es publikációi miatt sorolhatták „fasiszta” oldalra. De mint Sárközi Éva jegyzeteiből kiviláglik, ennél jóval összetettebb a kép.

Kun Béla egy megjegyzésének – „József Attila a fasisztákkal kacérkodik” – szóbeli torzulása-torzítása is vezethetett ide, valamint a moszkvaiak tájékozottsága, az nevezetesen, hogy egy ízben József Attilát a „Népszava fiatal költőjének” nevezték, miután a lap hírt adott róla, hogy a szociáldemokraták 1931. május 1-jei ünnepségén a szavalókórus a költő *A tömeg* című versét adja elő. A feltételezés, hogy József Attila szociáldemokrata, az emigráció nyelvén, belső zsargonjában a fasizmus vádját is jelentette.

Művészetén kívüli, de nem csekély jelentőségű adalékok. Ahogyan az is, hogy a kritikai kiadás közreműködőinek jól megindokolt sejtése szerint a *Miért nem én?* kezdetű szöveg egyik példánya mégis meglehet valahol, annak ellenére, hogy Sándor Pál, a már említett önmaga önmagát revizorra kinevező felkentség jegyében, bevallotta, hogy megsemmisítette a kéziratot.

A *Miért nem én?* című írás írói körökben közismert volt, József Attila sokaknak megmutatta. Több napilapban próbálta meg közölni, végül feltehetően Vámbéry Ruzstem „vásárolta” meg a költőtől, mégpedig tudatos megtevesztéssel, azt ígérte a költőnek, hogy publikálni fogja lapjában, a *Századunkban*. Tehát le akarta szerelni a költőt, s ezzel talán többeket, a moszkvai kiutazókat is védeni akarta. Ennek a fel-

tételezésnek forrása nem más, mint Illyés második felesége, Kozmutza Flóra, aki úgy gondolta, így a szöveg a terv kiötlőjéhez, Illyés Gyula akkori felesége, Juvancz Irma családjához kerülhetett. Mi azonban meghosszabbítjuk a gondolatot, Illyésig, Illyés egyelőre ki nem adott anyagaiig vezetjük a hipotézis alapját.

*

A jelen kiadás tehát in medias res kezdődik, 1930-cal kapcsolódik az 1995-ös Horváth–Tverdota-féle kiadáshoz, a tárgyévől új szövegeket is közölve (*Nemzetiség és gondolkodás; Logika és Dialektika, Irodalom és szocializmus* [fogalmazványaival együtt]; *Hajnali Madár*). Az eltérő formátumban megjelent két rész közötti váltást annak alapján határozták meg az első szerkesztői, hogy az új, tehát a most közreadott kötet már a szocialista mozgalomban belépő József Attilával kezdődjék, az 1930 második felében keletkezett szövegek közreadásával. Nem biztos, hogy szerencsés döntés volt ez, mert az *Irodalom és szocializmus* elméleti nézőpontja közelebb áll az előző kötetben közölt *Ihlet és nemzétéhez*.

A *Hajnali Madár* – egykorúan nem közölt – recenziója bevezeti az olvasót a József Attila és a népiek/népiesek feszült viszonyába. (De azt se hagyjuk ki ebből a szembenállásból, s éppen József Attila javára, hogy megpróbálta a népköltészetet átmenteni a proletárköltészetbe, nem is sikertelenül.) (54.) Láttuk, a Bartha Miklós Társaság bélyeget jelentett, holott a javítani akarás ködös elképzeléseiben nemcsak egy „turáni-szláv parasztállam” gondolata merült fel, hanem a radikális földreform is, és a tagság olyan vegyes volt (Kodolányi Jánostól, Fejtő Ferenctől néhány későbbi *Válasz*-munkatársig, szociográfusig), hogy az nem nyújthatott volna alapot a határozott skatulyázásra. A népiekkel való vita egyik ismeretlen, lehetséges elő-etapját mutatja a *Hajnali Madár* című, Tamási Áron novelláiról írott, ugyancsak publikálatlan maradt kritikája. Az írás indítórugója rokonszenvesen távolságtartó: „[...] minthogy magasztaló menetek vonulnak körülötte, kíváncsi idegen módjára szeretném szemtől szembe megvizsgálni” – írja József Attila. Számon kéri Tamási Áronon a székely novellahősök osztályhelyzetének bemutatását, pellengérré állítja a novellák kispolgári mentalitását, s hogy az író elmarad korának társadalomtudományos szintjétől. Tülbuzgó észrevétel ez és az elbeszélések tenorjának félreértése.

József Attila stíluskritikája Tamási Áron nemzeti és etnikai sajátosságokra összpontosító írásmódjának leminősítését jelenti. Ám a közelítési mód ugyanaz, mint ami a szintén 1930-ban született Babits-kritikájában a költő verseinek átírásához vezetett. (A Babits-pamfletet még az 1995-ös kritikai kiadás tárgyalja. József Attila értekező prózája tudományos igényű nyelvet használ, de a Babits-kötet esetében él a gúnyirat adta nyelvi regiszterrel is. A közel ezzel a kritikával egy időben született Kassák-kritika pedig számonkérő felszólításokkal van teletűzdelve.)

A népi írók mozgalomával vitázó-szembenálló költő ismeretlen kézírata a Németh Lászlóról szóló két töredék [*Ő feleségének; utolsó sorban*]. Ez a két rövid szöveg reflexió Németh Lászlónak az *Ember és szerep* című, túlságosan fiatalon megírt, s önmagát

túlságosan jelentősnek beállító önfelföldési rajzára, nemzedéki körképére. József Attila az emlékezés „férfiatlan hangját” bírálja, s azt írja meg igen pontosan, hogy Németh olyan, a sérelmeket hordozó ember, aki „nem enged, hogy multja valóban mult legyen”. Találó észrevétele – noha a rosszmájúság sem hiányzik belőle –, hogy az írónak „[n]incs külvilága”. Exhibicionistának mondja, s végül Freudra hivatkozva egy kényszeres idegbetegséget említ, az olyan emberét, aki azt hiszi, verték, noha ez nem történt meg. Németh László úgynevezett sérelmeit véltnek, kórosnak tartja, mert „őt valójában nem érték vereségek [az] irodalmi életben (igaz, nem is győzött, mert valójában nem is harcolt) – elméje nem rendelkezik olyan élmény-ismerettel, amely figyelmeztetné a tárgyi külvilágra”. Határozottan felismerhető jellegzetes József Attila-i gondolatmenet. S az is, ahogy Freud beemelésével összehasonlítja Németh László és saját gyerekkori élményeit, amit még az egykorúan született vers, az *Elégia* egy rímpárja is igazol: „Anyjához tér így az a gyermek / kit idegenben löknek, vernek.” Háromsoros (!), de az olvasói képzeletet mégis megmozgató töredék is kapcsolódik a népi irodalom értelmezéséhez, a [*Kötelező nép-nemzeti irodalom*] (884.). A népiekhez fűződő viszony legpregnansabb szövege a már régóta ismert „*Új szellemi front*” című – ennek kontextusa volt a Szabolcsi-kötet egyik dokumentációs bravúrja. Jól körülírt tanulmány, gazdag recepcióval, amelyből Agárdi Péter későbbi értelmezését emeljük ki itt: „Agárdi a népi-urbánus vita politikai-filozófiai kontextusában írja le JA nézeteinek változását, a nemzet és társadalom fogalmainak átalakulását, a szociológiai látásmód erősödését az etnikai alapú társadalomértelmezéssel szemben.” (883.)

*

Eddig azonban csak a kötet felszínét érintettük, bármilyen érdekes példákat is említettünk. A valódi kérdés az: melyek azok a radikálisan újszerű képet adó elemek József Attila gondolkodásában, amit a kötet szerkesztői és munkatársai felmutatnak.

Az kétségtelen, hogy 1930 őszén radikális váltás történik József Attila gondolkodásában. Az *Irodalom és szocializmus* című szöveg a most kiadott kötet egyik élen álló szövege. 1995-ben talán nem látszott még biztosan, hogy előbbre sorolandó, mintegy kötetzáró anyag lehetett volna abban a kiadásban. Az 1920-as évek végétől felgyorsult József Attila elméleti töltekezése. Korábban Pauler Ákosra támaszkodott, de közben már megismerkedett Croce és Bergson munkáival, a porosz neokantiánus Heinrich Rickert írásaival, aki nem kis hatást gyakorolt Max Weberre és Martin Heideggerre. Eltartott egy ideig, amíg bele tudta építeni őket gondolkodásába. Ahogy a kritikai kiadás ezen szövegének jegyzetírója, Tverdota György a tárgyhoz tartozóan szellemesen fogalmazza meg: „[e] polgári protézis sorsa egy időre az elfojtás volt”. A parallelként felidézett József Attila-vers, az *Ákácokhoz* is a marxi gondolkodás erős hatását mutatja. A bizonyító idézet így hangzik: „Száz göbbedő odvas falunkba / homokot kötözni magunkba / [...] keserülő e marxi munka, [...] Törzs vagyok-e, vagy már csak torzsa? / Nem sors az egyes ember sorsa!” Egypólusú kollektívizmus jelentkezik a versben, az egyén kiszorul a figyelem köréből. Tverdota ugyanakkor

felhívja a figyelmet arra, hogy ebben a marxista szempontú értekező írásban is felmerül egy pszichológiai észrevétel, nevezetesen a kísérleti pszichológiájáról ismert Wilhelm Wundt említése. Csakhogy Wundtnak a korban közismert – és magyarul is hozzáférhető, mert már a 19. század utolsó harmadában magyarul is megjelent – tétele még úgy szólt, hogy a pszichológia a tudat tudománya: azaz a tudatos tapasztalatok tudománya, és az ő kutatása az alacsonyabb rendű mentális folyamatokat, pl. az érzékelést és érzést vizsgálta a fiziológia módszereinek alkalmazásával. Az alkotás folyamatát pedig a kulturális pszichológia tárgykörébe utalta. Tőle tehát korábban nem szerezhett a továbblépéshez döntő iniciatívát József Attila, hacsak nem a *Dialektischer Materialismus und Psychoanalyse* (1929) című Wilhelm Reich-kötet magyar kritikai visszhangjából, ha magához a könyvhöz nem jutott hozzá. (579.)

A költő *Az irodalom és szocializmus* megírása idején lép be az illegális kommunista pártba, és mélyül el tüzetesebben a marxista irodalomban. A korábbi gondolkodásában vannak ugrások, de ezek egy fiatalember nem feltétlenül következetes tájékozódási lépései, s ekként inkább leírást kell adni róluk, nem szigorú ítéletet mondani felettük. 1923-ban például még a szegedi szociáldemokrata párttal volt kapcsolatban, bécsi és párizsi tartózkodása idején inkább az anarchisták közé sorolta magát, de kapcsolatban volt Lukács Györggyel és Balázs Bélával is, Párizsban a magyar kommunistákkal, a *Párisi Munkás* című lappal is. Marxista műveltsége ekkoriban még szerény és felületes volt. A pártba lépését követően elmélyült a marxista gondolkodók munkáinak tanulmányozásában.

Idővel már olyan komolyan vette Marxot, hogy kritikus véleményeket is megfogalmazott vele szemben, igaz, belül maradván a tanon. Marxnak a középosztállyal nem számoló álláspontját bírálta és megpróbálta kiegészíteni, szigorúan a marxista osztályfelfogás keretei között. A liberális Cobden-szövetség 1935-ös – *A középosztály és a vajúdo világ* című – ankétja egyik hozzászólójaként bevezetett egy addig hiányzó nézőpontot: világossá tette, hogy nem éri be a két antagonisztikus osztállyal, feltételezi, hogy szerepet játszik a történelem alakításában a középosztály is. Hozzáteszi, hogy Marxnál sem talált kielégítő módszertani magyarázatot arra vonatkozóan, mi teszi az osztályt. A nagy filozófus *A tőke* harmadik kötetének írása közben meghalt, éppen csak felvetette a kérdést, hogy mi alkot osztályt (a tulajdonhoz való viszony és a gazdasági életben betöltött szerep) – s a kézírata itt megszakadt. A kérdést József Attila is elejti, de a szűk tőkés versus proletár kettősség már nem adott számára kielégítő választ.

S ez az ugrópont, amikor rádöbben arra, hogy a marxizmus adós marad a válasszal számos lényeges, az egyénre vonatkozó kérdésre, s nincs semmilyen szubjektumelmélete. Ezért és ekkor visszanyúl az 1931 nyarán-őszén megismert Freud elméletéhez. (Persze ez a fordulat sem olyan egyszerű. A gyakorlatban József Attila az illegális kommunista pártból való kizárása után – és részben azért, mert Hitlert a német kommunistáknak a szociáldemokratákkal szembeni intranzigenciája, marakodása miatt elmaradt szövetség hiánya segítette hatalomra – ismét a szociáldemokraták felé kezdett tájékozódni.) A kommunistáktól ő fordította el az ekkor éppen börtönben

ülő Fejtő Ferencet is, amikor beszámolt Hitler uralomra jutásának körülményeiről. Fejtőt József Attila vitte el Mónushoz, s ettől fogva lett Fejtő a *Szocializmus* és a *Népszava* rendszeres közreműködője.

A váltásnak és következményeinek talán legszebben megfogalmazott vallomása az [*E sorok írója*] kezdetű töredék (768–769; a jegyzete Agárdi Péter és Török Sándor Mátyás munkája). A marxizmusban és értelmezéseiben észlelt hiátusra, résre, szerkezeti problémákra keresett megoldást, s ez utóbbi töredékben is kiemelte a megvalósult kommunizmusban élők „eléggé örömtelen szovjetorosz életét”, azaz a tapasztalatokról sem mondott le, s ezt a hiátust, elégtelenséget végül az ösztön-elmélettel, a freudizmussal, a pszichoanalízissel pótolta. Ez az a világnézeti ötvözet, amelyet József Attila kiküzdött magának.

Ezt azonban megelőzte egy igen heveny idegenkedés a pszichológiától – még a Vágó Márta-korszakban. Kétségbeesett leveleket ír szerelmének arról, mennyire ódzkodik, sőt fél ettől a megközelítési módtól. 1928 októberében írja Vágó Mártának: „Írd meg mindig, hogy mit és mennyit mondhatok el abból, amit velem közölsz, a kutyafáját annak a pszichológiának ne akarj most pszichológiával megismerni, mert azzal csak mechanikus, fizikai életű embert lehet, azt is bajosan: mintha zúzott cserpepekkel akarnál befődni egy mennyei napfénynek nyitott tornyot.” Novemberben pedig ezt: „mostanáig fetrengtem ide-oda, nagyobb öröme a hűtlenségről szóló pszichológiai tanácsadóidnak.” A művelt és jól tájékozott Vágó Márta pedig gyözködi, „a pszichológia pedig nagyon jó volna, ha hozzá tudna segíteni bennünket ahhoz, hogy megtaláljuk igazi produkcióit a testi és szellemi hatásoknak életünkben, az igazi határokat legalább körülbelül.” (A kötet jelzi, hogy az antipszichológista álláspontban Pauler Ákosnak volt nagy szerepe.)

Hogyan vezet innen út a freudizmus megismeréséhez és elfogadásához, sőt gondolkodási rendszerébe való beillesztéshez, s élete legutolsó nagy tanulmányához, az immár végleges világnézeti ötvözetet adó *Hegel – Marx – Freud*hoz?

Az 1930-as években keletkezett szövegek sorrendbe rakása vezette a kutatócsoportot ennek megértéséhez. József Attila kezdetben a marxi tanokat nagy odaadással, neofita átéléssel tanulmányozta, ugyanakkor kritikai figyelme is éber maradt. Igen hamar rájött, hogy kora marxizmusának nincs korszerű szubjektumelmélete. Marx és Engels, valamint követőik, Mehring, Bebel, Kautsky, valamint Plehanov, aki valóban rendelkezett lélektani koncepcióval, a maguk korának tudásával rendelkeztek, ami a freudi fordulat következtében érvénytelenné vált, nem szolgált válaszokkal a 20. század emberének. Érdekes ebből a szempontból az 1931-ben a *Korunkban* közzétett József Attila-szöveg, a *Kassák Lajos 35 verse*. József Attila kritikája alapvetően marxista szellemben fogant, sőt annak jeleit mutatja, hogy ekkor még túlbuzgó, egy új vallásra megtérő hívó volt az elméleti gondolkodás területén is. A Kassák-kötet elemzési szempontjai között felveti, sőt számon kéri azt, hogy „az adott társadalom osztályharcaiban miféle szerepet játszik (van-e társadalmi értéke) [ti. a költeménynek]?” Válaszol is a maga által feltett kérdésre, s azt mondja: „Kassák emez írásaival kapcsolatban társadalmi értékről nem is mukkanhatunk”. Nincs tekintettel

Kassák számozott verseinek javuló tendenciájára, arra, hogy ez a gyűjtemény – a 66-os számot viselő verstől a 100-ikig – sokkal koherensebb és erőteljesebb jelentőségű verseket tartalmaz a korábbiaknál. A kritika részben sérelmi visszavágás is volt a József Attilát Kassák részéről ért elutasításra, arra, hogy a költő csalódott a benne feltehetően apa-figurát is kereső avantgárd nagyságban. Az expresszionista jeleket mutató József Attilát a dadaista, illetve konstruktivista irányba tájékozódó mester nem fogadta be, s rossz néven vette, hogy nem vállalta a szabad vers melletti teljes elköteleződést. De – s ez a fontos gondolatunk továbbvitelében – a pszichoanalízis felé fordulás első jelével épp ebben az írásban találkozunk: „Azt is tudjuk, hogy a művészet az emberi eszméletnek, a léleknek, tudatnak, vagy ha úgy tetszik tudatalattinak mélyéről [...] hozza föl képeit [...] ez történik az álomban is, nemkülönben az ébrenlét révedezéseiben. S a művészet abban különbözik mindenfajta álomtól, a képzelet mindenféle csapongásától, hogy a tudatnak, léleknek mélyéről felmerülő képeket értelmesen rendezi...” (368–369.) Egybehangzóan állítja a József Attiláról szóló szakirodalom, hogy a Rapaport Samu könyv (*Ideges gyomor- és bélbajok kezelése és gyógyítása – pszichoanalitikai tanulmány*, 1931) stilizálása, azaz annak szövegével való beható foglalkozás hozta a döntő fordulatot József Attilának a pszichoanalízishez való viszonyában. Magunk is tudjuk, hogy egy-egy szöveg sajátkezű lemásolása vagy begépelése mennyivel biztosabb szövegértést, szövegemlékezetet jelent. S azt is tudjuk, hogy József Attila nem honoráriumot kapott a munkáért, hanem „a munka ellenértékét – úgymond – leanalizálták” (Tverdota György, 373.)

Ennek ellenére elutasította a problémák pszichológiai megoldását ekkoriban, amint azt tükrözi *Az ifjúság nemi problémái* című, ugyancsak 1931-re datált – először Szabolcsi Miklós kiadásában közölt – könyvkritikája. A szerző, Totis Béla a maga korában jól ismert, szociáldemokrata vonzalmú, gyakorló bel- és nőgyógyász orvos volt, gyakran megfordult művésztársaságban. A kritika alá vont könyv a kor tabutémáiról beszélt, a gyermekek nemi életéről, az önkielégítésről, az álszent társadalmi viszonyulásról, a szerelem szabadságáról és a homoszexualitásról. József Attila megsemmisítő ítéletet mond a könyvről, és ezt különös, erős indulati töltettel teszi. Írása tele van kérdő- és felkiáltó jelekkel. „És gondolattalan kispolgári beállítással, hogy az ifjúság saját egyéni kultúrájával fölszabadulásra tehet szert. Az ifjú és az egyéni kultúra az általános kulturális fölépítmény része, amelyet megváltoztatni csak a gazdasági alap megsemmisítésével és új gazdasági alap teremtésével lehet.” Az igazi terapeuta József Attila számára ekkor még a *forradalom* (578.). A forradalom, amiről sem konkrét elképzelése, sem jövődőlése nincs.

Hiába tért át a Freud-értéssel, a pszichoanalízis megemésztésével és személyes megtapasztalásával egy új gondolkodói vágányra, ez sem elégitette ki. Újabb feszültséget jelzett számára, mint azt Tverdota György megfogalmazta, aki érdekes sajátosságnak tekinti József Attila gondolkodásmódjában, hogy egyfelől a konkrét részletek végtelen, kusza halmazával számolt, másfelől viszont gondolkodásának meghatározó eleme az az igény is, hogy ezt az irdatlan, kaotikus halmazt végső, szilárd alapokra vezesse vissza.

Am eddig – egyelőre – azt olvassuk ki a szövegekből, hogy József Attila világképe kétpólusúvá vált, a marxizmus állt az egyik oldalon, a másik szélső végpont a freudizmus volt. A két pólus egyidejű elfogadása a forradalmi munkásmozgalomban kétes legitimitású álláspont volt, amely – a húszas években Freuddal is együtt dolgozó analitikus és elméletíró – Wilhelm Reich nevéhez fűződő ún. freudomarxizmus nézeteihez állt közel. Kétségtelen, hogy József Attila ismerte Reich munkásságát egyik könyvét megpróbálta lefordítani, bár ez a kísérlete befejezetlenül maradt.

Semmiképp nem szabad úgy felfogni tájékozódását, mintha József Attila Reichen keresztül akart volna a freudomarxista irányzathoz csatlakozni. Amihez József Attila csatlakozott, s ami mellett mindvégig kitartott, az a marxizmus volt. „Irányzatos” volt, marxista, az is maradt, miközben bírálta is a klasszikusokat. Egész pontosan ellenzéki marxistának nevezhető.

Miközben a két pólust egyensúlyba kívánta hozni, újabb és újabb irányzatok felé nyitott. Tájékozódni akart, további impulzusokat szerezni a kaotikusnak mondható tapasztalatok végső rendbe állításához.

Vita van a szakirodalomban arról, hogy vajon milyen mértékben ismerte Heidegger egzisztencializmusát. A filológiai összefüggés kimutatásának kísérletétől óvakodnak a két kötet szerkesztői és szerzői, inkább tipológiai párhuzamról beszélnek, azaz arról, hogy Heidegger a filozófia fejlődésének új fejleményeként jutott el oda, ahová József Attila a költészeti hagyományok és a maga tapasztalatai alapján érkezett meg. A Kosztolányi-kötetről (*Számadás*) írt bírálatában nem tér ki az egzisztencializmusra, ahogyan jelen sorok szerzőjének is meggyőződése, hogy Kosztolányi sem a filozófia felől érkezett ehhez a kétségtelenül egzisztencialistának nevezhető kötethez, hanem elsősorban a gyógyíthatatlan betegsége révén új és valósabb indokot nyerő halálfélelme motiválta azt. József Attila és Kosztolányi kezdetben igen távol álltak egymástól költészetükben, bár emberileg rokonszenvvel vagy tán annál is többel fordultak egymáshoz. Ez a távolság idővel radikálisan lecsökkent, a kései Kosztolányi és a kései József Attila költészete már erősen közelít egymáshoz. Ennek ellenére írta meg József Attila Kosztolányi-bírálatát, képes volt kritikusan szólni költőtársa alkotói programjának szerinte problematikus vonásairól is. Láthatóan közmegegyezés van abban a tekintetben, hogy a Kosztolányiról szóló írás József Attila legsikeresebb kritikái teljesítménye. A bírálat mesterien sűrít. Elindul *A szegény kisgyermek panaszaival* tól, a kezdetektől, majd kiemel a *Számadás* kötetből egyetlen verset, az *Őszi reggelit*, bravúros elemzi azt, mindkettőben előtérbe állítja a titkot, az érzékiséget és a halált. Majd beemeli Kosztolányinak a *Nyugatban* 1933-ban megjelent *Önvallomását*, ars poeticáját. Veres András – ne feledjük, hogy ő egyben Kosztolányi-kutató is, s az ő nevéhez fűződik, hogy a Kosztolányi kritikai kiadásba belekerült a recepciótörténet, s a József Attila kritikai kiadás ezt a tapasztalatot viszi most tovább – egészen kiváló tárgyi és szövegmagyarázatot fűz a bírálatához. Ebben minden didaxis nélkül felmutatja, Kosztolányi kielezett és paradox módon kifejezett vallomása József Attila költészetének is problémája volt. „A költészet határterülete ott kezdődik, ahol az értelem már tehetetlen. Egyáltalán nem értelmi munka a költészet. De aki híján van

az értelemnek, sokat és fölöslegesen botorkál, mert a költészet mégis értelmi ítéleten alapul” – idézi Kosztolányit Veres. József Attilát is foglalkoztatta a vers születése, s ha talán Kosztolányi felől közelítjük meg József Attilát, új belátásokra juthatunk.

Bírálatában József Attila áttér a morális, illetve esztétikai alapon álló megkülönböztetésre. „Kosztolányi homo aestheticusnak, vagyis az érzéki alapú szépségek emberének tartja magát és ezt [...] szembeállítja a homo oeconomicussal, vagyis a gazdálkodó és a homo moralissal, tehát az erkölcsi, a szociális jóra törő emberrel. A szemléltőt a cselekvő ellen veti. A költő föladata szemlélődni az élet és a halál kérdésein, vallotta egyszer, pedig hát a költő föladata, melyet Kosztolányi oly hallatlan bizottsággal teljesít is a maga módján – a versírás. Ez azonban mégiscsak cselekvés, – hozzá egyszerre erkölcsi és gazdasági cselekvés.” (917.) (*A művészet=termelés* – mint erre bevezető tanulmányában Tverdota György felhívja a figyelmet, a '30-as évek József Attilájának egyik központi kérdése volt, többször tért vissza a kulturális felépítmény intézményes oldalához és annak működéséhez, a műalkotásnak árúként való viselkedéséhez. Amint ahhoz is – egy más helyen –, hogy miképpen lehet egy költő szocialista, ha nem éri be a propagandaművészetrel.)

A termelési esztétika és a kifejezési esztétika egységesítésére egy levél- és interjúrészlet a bizonyíték. Tverdota György érvelt ezzel először, s feleleveníti a kritikai kiadás bevezetőjében is. 1935 tavaszán írta József Attila Halász Gábornak: „Én a proletárságot is formának látom, úgy a versben, mint a társadalmi életben és ilyen értelemben élek motívumaival. Pl.: Nagyon sűrűn visszatérő érzésem a sivárságé s kifejező szándékom, rontó-bontó, alakító vágyam számára csupán »jóljön« az elhagyott telkeknek az a vidéke, amely korunkban a kapitalizmus fogalmával teszi értelmessé önnön sivár állapotát, jóllehet engem, a költőt csak önnön sivársági érzésemnek formába öntése érdekel. Ezért – sajnos – baloldalon sem lelem költő létemre a helyemet – ők tartalomnak látják – s félig meddig maga is – azt, amit én rokotalanságban egyre nyomasztóbb öntudattal formaként vetek papírra.” A költő tehát jól akarja kifejezni magát, s a formai elem az, amely jól jön, mert közönsége számára is átélhető, közös tárgyi észlelet.

Élete utolsó éveiben az értekező József Attila majdnem „beérte” a költőt. A költői életművel 1927-től fogva egyenletesen értékesnek, eltérő alkorszakaiban is koherensnek és illeszkedőnek tartja a közvélekedés, „alkotói programjainak megvalósítása során mindig rátalált a számára optimális megoldásokra, amelyek magasan kora lírájának átlaga fölé emelték”. (Tverdota, 26.). Az értekező, gondolkodó József Attila ezzel a költészeti megállapodottsággal és egyenletes változással szemben nagyon nagy utat járt be. Folyamatos a szellemi fejlődése, teljesülnek feltételei a fejlődésnek: zárt rendszerek keretei között marad, ugyanakkor nagy asszimiláló tehetséggel és erővel rendelkezik. Küzd és küszködik, hogy ez a folyamat végbemenjen, sokszor az értetlenséggel szemben is van ehhez bátorsága, és sokszor marad is egyedül. Az egyik póluson a zárt illegális és emigrációs marxisták – a másik oldalon a *Szép Szó* kis köre. Igen fontos írás az *Ázsia lelke* című könyvbírálata, Hatvany Bertalannak a Távolságokról szóló könyvéhez fűzött megjegyzései.

Ebben a könyvben József Attila felfedezi a leváltandó marxi fogalmak új megfelelőit: az „életfeltétel” nála a „belső erő” és az „életakarát” kifejezéssel helyettesítődik, nem használja többet az alap és felépítmény fogalmát (noha ismerte az „ázsiai termelési mód” tételét is, mert bírálatot írt Bertrand Russel *Kína és a kínai probléma* című könyvéről 1932-ben a marxista, de nyitott kolozsvári *Korunkba*). Ami új ebben az írásban is – mint az ezzel rokon szövegekben –, hogy bátran beszél a testi ösztönről, az örömkereső és kínkerülő életelvet élteti.

József Attila pszichoanalízis-konceptiója ebben a kései időszakban a psziché fantázia alapozottságát, fantázia-közvetítettségét feltételezi, számol a gyermeki lét örökös jelenlétével és elfojtásainak hatásával.

Az utolsó írásokon belül is a *Hegel – Marx – Freud* című nagy tanulmány az (szövegvariánsaival egyetemben), amelynek fő témája – immár látjuk, visszatérően – a Marx-bírálat. Ez a tanulmány külön kismonográfiát kaphatna fontossága miatt, ahogy összefutnak benne a gondolkodás említett szálai. Marx ekkor már több mint fél évszázada halott volt. József Attila kritikája visszamutat a múlt felé, de a kora jelenének szólt. Értekező életművének tétje nem az, hogy „igaza” volt-e, hogy a marxizmus és az analitikus gondolkodás összebékítése helyes-e. Hanem az, hogy megtalálta és sokakkal szemben közvetlenül polemizálva jelezte a marxizmus hiányait. És ebben (is) mához szólóan is elevenen gondolkozó. A dolgozó embert, a proletárt (és a középosztály tagjait is) alapvető, ön- és fajfenntartási ösztönökkel rendelkező termelőknek tartja, kiszabadítja őket a marxista (és munkásmozgalmi) gondolkodás, a filozófiakönyvek papírmásé panoptikumából. Természetesnek, s nem megengedhetőnek tartja kisembri örömeiket, az életöröm elismertetésére formál jogot a marxista filozófián belül.

A József Attila kritikai kiadás két új kötete komoly biztosíték a jövőre nézve. Egy tudományszervezési gyengeségre azonban mindenképpen rá kell mutatni. Nem a kötet szerkesztőinek és közreműködőinek hibájáról van szó, hanem a tudományos pályázati rendszerről, a feladatok kijelöléseinek fontossági sorba állításáról. Már van teljes kritikai kiadása az értekező József Attilának. De az 1995-ös kötetek jelentős bővítést igényelnének, azt, hogy szinkronba kerüljenek ezzel a monumentális és sikeres vállalkozással.

S ezek után már csak az van hátra, hogy a tudomány eredményeit feldolgozza az irodalomtörténész szakma, a magyartanárok közössége, s a marxista, egyszersmind pszichoanalízis tanait is összeegyeztető József Attila képe eljusson a szélesebb közvéleményhez is. A mai viszonyokat ismerve, ismét csak szélel szemben.